

Fogságom története

Papp Bálint visszaemlékezései

Bevezetés

1942-47-ig bezárólag szeretném nagyjából felújítani emlékeimet, tapasztalataimat, mindazt, amit átéltem a II. világháború alatt.

5 évig voltam távol a szülői háztól, miután elbúcsúztam szüleimtől, testvéreimtől. Behívtak katonának Debrecenbe, voltam Ungváron, Jászberényben, Jugoszláviában, a Bori rézbányában és később a dunántúli városokban, Bácskában, majd Ausztriában és végül a Szovjetunióban, Sztálingrádban, de közben még a Fekete tengeren is.

Megrázó történetek elevenednek fel emlékeimben.

Azt majd később látom és tapasztalom, hogy miért kellett ezeknek történni.

Elérkezett 1942. október 5.

20 éves koromban kerültem el a szülői háztól, amikor behívtak katonának Debrecenbe. Részletezem az 5 évi távollét emlékeit 1942-47-ig. Természetesen, ami eszembe jut és igen változatos, felejthetetlen élmény marad számomra. Élénken élnek most is emlékezetemben, pedig ma már 1969. február 20-át írunk.

Dévaványán laktam a szülői háznál, kilencen voltunk testvérek, én voltam a legidősebb. Tudtam, hogy már nem sok idő van hátra, amikor be kell vonulni a katonasághoz. Készültem is erre, mert azt is tudtam, hogy hosszú időre kell távol lenni szüleimtől és testvéreimtől. El is jött a búcsúzás ideje, 1942. október 5-én. Szabó Imre atyafival ketten mentünk el, aki szintén Dévaványán lakott. Elbúcsúztunk azoktól, akik kikísértek bennünket az állomásra. Elindult a vonat, könnyes volt a szemünk. Még egy ideig visszanéztünk, egy utolsó sóhaj, s már nem láttuk egymást.

Beszélgünk Szabó Imre atyafival az úton. Bátorítottuk egymást, hogy az utolsóig legyünk hívek az Úrhoz és ne féljünk, mert velünk van az Úr Szent Lelke. Legyünk jó testvérek, jó barátok, és ne hagyjuk el egymást. Reméltük azt is, hogy fogunk egymással találkozni majd a börtön falai között. Közben megérkeztünk Debrecenbe. Már ott vártak bennünket az alakulattól kiküldött személyek. Sorba állítottak bennünket, és ott Szabó Imre atyafitól elváltam. Őt másik alakulathoz vitték el. Annyi időnk még volt, hogy elköszönjünk egymástól.

Engem az alakulattal együtt Debrecenbe, a Böszörményi úti laktanyába vittek, és elszállítottak bennünket. Pár napig még civilben voltam, azután minden adatot felírtak, szüleink nevét, foglalkozásainkat és azt is, hogy milyen vallásúak vagyunk. Megjegyezve, és feltűnően vették tudomásul, amikor kijelentettem, hogy én Krisztusban Hívó Nazarénus vagyok, és azt kérdezték tőlem: a fegyvert azért elfogadom? Jelenttem: nem fogadhatom el, hitbéli meggyőződésemenél fogva. Jelentték a század parancsnokának, Puskás nevű főhadnagy úrnak és Mák György zászlós úrnak, hogy van itt egy nazarénus, aki kijelentette, hogy nem akar fegyvert fogni. Ezután körülvették a jutasi őrmesterek, és azt a megjegyzést tette egy Papp Ferenc nevű őrmester: - várjál csak! - vegyük fel a katonaruhát, és lebeszélünk téged erről, kicsi fiam! Egy Hegedűs nevű tizedes is hasonlóképpen nyilatkozott. Egy hónapig voltam a századnál, ez idő alatt megkezdődött a fegyver használatának próba-elfogadtatása. Felvettük a katonaruhát, derékszíjat, majd a fegyver-kiosztásra került a sor. Jelenttem: nem fogadhatom el, hitbéli meggyőződésemenél fogva. - Miről győződött meg!? - kiáltották a tisztek. - Arról győződtem meg, - feleltem, hogy elhittem Jézus szavát, elhittem a Szentírást, elhittem a Jó Isten parancsolatát, mely azt mondja, hogy "szeressétek egymást, felebarátaitokat, és ellenségeiteket is". Mert lehetetlen dolog úgy szeretni egymást, hogy fegyver által megöljem. Nem gondol arra, - kérdezték, - hogy ezt nem lehet

megtagadni?! Ez katonai parancs, és ezt teljesíteni kell!! Honvédeink is kint harcolnak az orosz harcmezőkön. Ezt nem lehet megtagadni, de különben is, nem a maga bűne lesz - mondták, - majd mi vállaljuk érte a felelősséget, mi is vallásosak vagyunk. Majd odahaza lehet folytatni. Nem gondol arra, vagy tisztában van-e egyáltalán azzal, hogy most statárium van?- kérdezték. Feleltem: igen, tudom. - Tudja, mi jár érte, ha megtagadja? - kérdezték. - Feleltem: tudom. - Most gondolja meg, amíg nem késő!, mert agyonlövök, vagy húsz évet kap, - mondták. - Én meggondoltam, mielőtt otthonról eljöttem. A Jó Istenben bízom, amit Ő enged részemre, hiszem, hogy az lesz a jó. - Te gyáva vagy kicsi fiam! Félsz kimenni a frontra! Azért teszed ezt, mert félted az életedet!! - Nem félted az életedet: - mondtam nekik, nem azért teszem, hanem azért, mert a Jó Istent félem, és az Ő parancsolatát szeretném megtartani, Isten iránti szeretetből. - De értse meg egyszer, hogy ez katonai parancs! Horthy is ezt parancsolja, és ezt teljesíteni kell! - mondták. Most azt kérdeztem tőlük, hogy ítéljék meg, kinek engedjek: embereknek, vagy Istennek? Az emberek azt mondják, hogy tegyem, - akik nem adhatnak életet. A Jó Isten pedig, Aki teremtette az embert, azt mondja az Ige által, hogy ne tegyem. Csodálkoztam rajta, amikor azt mondták, hogy igazam van, de ők továbbra is azt mondták, hogy nem az én bűnöm lesz az, mert nem magamtól teszem, hanem parancsra teszem. - De ezért én vagyok a felelős - mondtam nekik, mert tudatában vagyok annak és meg vagyok győződve, hogy nem szabad. Akkor erre azt mondja Puskás főhadnagy a zászlóalj-parancsnok: - ő is vallásos ember, és hiszi is az Istent. Ő is igyekszik megtartani a parancsolatait, de itt a katonaságnál nem lehet. Különben is, nem a mi hibánk, hogy a fronton ölni kell - mondta tovább. Igen, magát megbüntetné a törvény, ha civil életben ölné embert, de a katonának meg van engedve embert ölni. Itt azonnal szót kértem, és kérdeztem Puskás főhadnagy urat: - tessék mondani főhadnagy úr, hogy kinek szól az Isten parancsolata, hogy ne ölj!?! - civilnek vagy katonának? Mondtam neki, hogy embernek szól, nem pedig, hogy katonának szabad ölni, civilnek meg nem szabad. Főhadnagy úr azt tetszett mondani az előbb, hogy megbüntetne az emberi törvény, ha ölnék. Mennyivel súlyosabb az, ha Isten parancsolatát megszegjük? Én ettől félek. - Úgy látszik, megmakacsoltad magad, kicsi fiam- mondotta a főhadnagy úr. Azért teszed ezt, mert nem akarsz kimenni a frontra. Bizonyoságot tettem, hogy nem azért teszem, hanem hitbeli meggyőződésemből teszem. Különben is, vigyenek ki a frontra, osszanak be sebesülteket kötözni, bemegyek a legnagyobb golyózáporban is felebarátom sebeit bekötözni. Hangzik a válasz: nem azt csinálunk, amit akarunk, édes fiacskám. Teltek a napok, és ez így ment napról napra, egy hónapig. Majd arra lettem figyelmes, hogy a tisztek és az altisztek összegyűltek tanácskozni. Hogy mit beszéltek, nem tudom, de azt megtudtam később, mert tapasztaltam a viselkedésükből. Még egy szép kéréssel voltak hozzám, behívtak a tisztek a szobába. Leültettek az asztal mellé, és kértek arra, hogy fogadjam el a fegyvert, ne csináljak ilyen csacsiságot, ilyen értelmetlen dolgot. Ha elfogadom a fegyvert, megígérik, hogy karácsonyra elengednek szabadságra, és együtt étkezek külön velük egy asztalnál. De én csak sóhajtottam egyet, mert azonnal felismertem, hogy ez hízeltetés, és ez a Sátán munkája. - Nem tehetem, kérem, nem!- Hát nem szereted a szép szabadságot? - kérdezték. Nem akarsz látni szüleidet és testvéreidet? Említettük az előbb, hogy statárium van: értsd meg! Ekkor nagyon mérgesen rám támadtak, és ettől kezdve végig a legbrutálisabb módon próbálkoztak hitem megdöntésére. Ekkor behívtak a legénységi szobába, derékszíjjal összekötötték a lábam, rákötötték egy rúdra, és az emeletes vaságyak tetejére tették az egyik végét a rúdnak, a másik végét pedig a másik ágy felső szélére. Fejjel lefelé lógtam, rugdosták a fejem, orromból-számból folyt a vér, majd leengedtek, és ezután megtiltották a levélírást is. Két napig nem adtak enni, nem hagytak aludni. Két éjszakán keresztül ügyeletes és napos váltották egymást. Mindenféle kézi-torna és csuklózással tartottak ébren, vigyáztak arra, hogy el ne aludjak. Majd négykézláb kellett állni. A kimerültségtől majdnem elaludtam. Nem hagyták leereszkedni hasamat a földre. Látták, hogy nem bírom már magamat tovább tartani a fáradtságtól, ekkor egy szuronyt állítottak a hasamhoz hegyével fölfelé, gondolták, ha arra ráereszkedek, majd észre veszem. Egy óra hossza múlva felállítottak, és másféle módszert választottak. A fal felé fordulva kellett állni egy méter távolságra, előre kellett dőlni és kinyújtott kézzel, egy-egy ujjal támaszkodni a falnak. Az ujjam majd kitört, de nem bírtam sokáig, úgy éreztem, összerogyok. Ez így ment két éjjelen keresztül, míg a többi katona aludt. Végre megvirradt. Az udvarra ki kellett menni, és ott gyülekezünk, beszédet tartott a Puskás

főhadnagy. Kör alakban voltunk, és úgy tartotta a beszédet. Egyszer azt vettem észre, ahogy ott állok a körben, többször előredőltem, mert nagyon álmos voltam. Próbáltam az egyensúlyt tartani, de többször előfordult, hogy előredőltem. Észre vette ezt a főhadnagy, és rám kiáltott: mi az, maga nem aludt? Lehet, hogy tudott róla, mi volt az elmúlt éjjel. Mindannyian katonaruhában voltunk, csak egy ember volt még civilben, emlékszem, kucsma volt a fején. Elég hűvösek voltak akkor az októberi napok. Nem tudtam még akkor, hogy ki az a civilruhás ember. Annyit ugyan tudtam, hogy le fog szerelni, és haza fogják küldeni, mert nagyfokú lúdtalpa volt, nem volt alkalmas katonának. Ez a civil mindig figyelemmel kísért, de csak távolról. Hallgatózott, érdeklődött másoktól, közben megtudta, hogy hívó vagyok és hova való. Nem ismerte a nevemet, de mindig szem előtt tartott, ezt én csak később tudtam meg. Mindig jött utánam, amerre vittek. Szinte gyanús volt. Láta azt is, hogy mit műveltek velem az elmúlt éjjel és nappal. Majd sorba állítottak bennünket, menetelés vezényszóra. "Nóta az élen", kiáltotta a jutasi őrmester. Meg voltam győződve, hogy engem figyelni fognak, hogy mondom-e a nótát. Nem mondtam, nem is törődtem már vele. Rám kiabált, miért nem mondom én is? Nem tudom, feleltem. Hát akkor mit tudsz? Mondjál valamit, - mondták gúnyosan - mondjon egy éneket. Nem mondtam azt sem. Amikor ezeket mondta, önkéntelenül hazagondoltam a szülői házhoz, a dévaványai gyülekezetbe. Egy sóhajjt tettem, és szót hallottam felülről, mintha súgta volna: légy jó reménységben!

Kínzások

Egy alkalommal a debreceni Pavilon laktanyába vittek tíz embert a századtól, én is köztük voltam, mert így akarták. Ismertették velünk, hogy kivégzés lesz a laktanyában, és ezt nekem is végig kell nézni. Egy szakácsot ítelt golyó általi halálra a rögtön-ítélő bíróság, mert statárium volt, és elsötétítés alatt lopáson érték. Egy csajka zsírt és egy üveg rumot vitt el. Ezt észrevette az ügyeletes őrszolgálat, és az illető menekült. Nem volt lehetősége máshogy, mint az ablakot fejével betörte, és úgy bújt át az ablakon. Összevagdosta az üveg a kezét és az arcát. Véresen feküdt le az ágyba, s a nyom elárulta. Ekkor láttam először embert kivégezni. Ahogy ott álltunk a kivégzőhely előtt, egyszer azt láttuk, hogy a siralomházból hoznak egy embert összevasalva. Harminc szuronyos katona között menetelt, és a vádlott után közvetlenül a pap. Odaérkeztek a kivégző-helyre. Nehéz pillanatok: egy embernek meg kel halni erőszakos halállal. Szívszorongva néztem. Felolvasták utoljára a végzést, hogy a törvény jogerős. Azonnal végre kell hajtani - hangzott a parancs. Letérdepelt a golyófogó előtt, bekötötték a szemét, és egy nagy dőrej hallatszott. Négy katona lőtt rá. Láttam, hogy ott fekszik véresen a földön. Az orvos odament, megfogta a pulzusát, jelentette, hogy a halál bekövetkezett. A pap mondta hangosan az Úri imát.

Visszaérkeztünk a laktanyába, és azt kérdezték tőlem: - látta? Igen! - feleltem. Ez elrettentő példa, mondták. - Ön is így jár. Ezek után számoltam is vele. Próbáltam magam megkérdezni, mi volna, ha odavinnének? Igaz, jó reménységben voltam, úgy gondoltam, a Jó Isten velem van, az Ő akarata nélkül semmi nem történik. Eszembe jutottak a sokszor elhangzott szent Igéknek szavai: "Ha valaki igyekszik az ő lelkét megtartani, elveszti azt". Ezek adtak erőt és vigaszt szívemnek. A többi katona gyakorlatozott az udvaron. Fegyveres kiképzés volt. Engem az istállóba küldtek, hogy vigyázzak a katonai lovakra, szerszámokra, és hogy senki ne menjen be, csak az ügyeletes tiszt. Egyenruhában voltam, sima derékszíjjal és ott bent járkáltam. Egyszer jön az ügyeletes tiszt egy őrmesterrel. Belépnek az ajtón, én természetesen a katonai követelményeknek és a tiszteletadásnak kívánalmaival szabályosan jelentkeztem, letisztelegtem, és amit mondani szokás volt jelenttem, hogy minden rendben van. Fájt nekik, hogy a többiekkel nem gyakorlatoztam kint az udvaron. Hárman voltunk az istállóban. Nem látta senki, mit műveltek velem. Mérgeesen rám támadtak és letiportak a földre. Rugdosták a fejem. - Nem akarsz te betörni, te hazaáruló kommunista! - Véres volt az arcom. Közben hívtak az udvarra, mert a legénység feltűzött szuronnal gyakorlatozott. - Mosakodjál meg gyorsan, ott a vödörben a víz-, mondja az őrmester. Megmosakodtam, de csak maradt nyom az arcomon. Kérdezi Mák György zászlós úr, aki az udvaron volt a katonákkal, - Miért véres az arcod? Nem akartam felelni, nem akartam elárulni őket, de csak kérdezte tovább. Megmondtam, hogy az őrmester összerugdosott. Ezt ahogy kimondtam, ő is arcon ütött. Látták ezt a

többi katonák is. Én tudtam, hogy miért adta: azért, hogy a legénység is lássa, hogy nem ért egyet a hitbeli meggyőződésemmel. - Öltsétek fel szuronyhegyre! - kiabált a zászlós, de csak a lábamat rugdosták. A lábamon seb keletkezett, egy hónapig kezelték, mire begyógyult.

Másnap éjjel szintén az istállóban voltam éjjeli szolgálatos. Nem engedtek még levelet sem írni haza. Ezt az éjszakát használtam ki titokban, s amire kész lett a levélírás, egy éjszaka elmúlt, mert mindig csak egy-két szót tudtam írni, azért, mert mindig figyeltem, hogy észre ne vegyék. Kiküldtem a városba azoktól, akik kimentek. Egyszer hivatnak a ruha- és fegyverraktárba. Nem tudtam, mi lesz most. Talán észrevették a levélírást? De nem azért hívtak. Feltették a kérdést: - Most mondjam meg, elfogadom-e a fegyvert, vagy sem? Jelentettem: nem tehetem - válaszoltam. Vesd le a bakancsodat! - mondták. Láttam ott egy lavór vizet és két nádvesszőt. Bele kellett mártani a két lábamat a lavór vízbe. Közben felvettek egy fegyvert, és felteszi a kérdést Papp Ferenc, kegyetlen szívű jutasi őrmester: - most gyakorlatozunk a fegyverrel, ugye, édes fiacskám? Meglásd, hogy elfogadtatom veled a fegyvert, mert a századnál ilyen szégyen nem érhet bennünket! Emlékszem rá, sovány, vékony ember volt. Négyen voltunk bent a raktárban, a két tizedes, az őrmester és én. A többi katona kívül volt a kaszárnya udvarán. Nem hallottak semmit, hogy bent mi történik. De a civilruhás, akit előbb említettem, hallgatózott, és még mindig figyelt, mindenről tudomást szerzett. - Elfogadod a fegyvert, vagy nem? Választ kérünk! - mondta az őrmester. - Nem tehetem, őrmester úr, mert félem a Jó Istent, válaszoltam. A két lábamat ismét bele kellett mártani a lavór vízbe, majd hasra fektettek, és összekötötték derékszíjjal a két lábam. Az egyik tizedes fogta a derekam, a másik tizedes a fejemen volt. Az őrmester felgyűrte az ingujját, és a nádvesszővel ütötte a talpamat. Tagadhatatlan, hogy nagyon fájt. Emlékszem rá, hogy jajgattam. Közben felállítottak és újra felkínálták a fegyvert, hogy gyakorlatozzak. Mi az álláspontod? - kérdezték. Ugyanaz, őrmester úr, ami volt - feleltem. Majd újra lejátszódott az előző esemény, egymásután háromszor. A jajgatást hallotta ez a civil ember is, és titokban figyelt, amint ezt később megtudtam.

Ez október vége felé volt, pénteki nap. Eljött a szombat reggel, de nem akarok ismétlésekbe bocsátkozni, szombaton is ugyanaz játszódott le. Majd eljött a vasárnap reggel. Kérdezi Papp Ferenc őrmester: mit álmodtál, kicsi fiam? Mert azt javasolták előző nap, hogy álmodjam meg a dolgot és jelentkezzek, hogy megálmodtam, elfogadom a fegyvert. Mondtam neki: ugyanaz a meggyőződésem, ami tegnap volt, őrmester úr. Gyerünk be a ruharaktárba ismét. Jött a két tizedes is. Úgy láttam, újra kezdik, ami a napokban volt. Nem tévedtem. Emlékszem rá, hogy gyönyörű vasárnap reggel volt, szép napsütéses. Úgy vágytam volna a gyülekezetben megjelenni! Azt gondoltam, talán már abba hagyják. Nagyon vártam, hogy mikor visznek el a börtönbe a századtól.

De csak újra megpillantottam a lavórt, félig vízzel és a nádpálcát. Már mind a kettő behasadozott és megrepedt. Most úgy éreztem, hogy nem bírom tovább. Nagyon féltem, őszintén mondom, mert megláttam a gázmaszkot, amit a fejemre húznak, hogy ne hallatsszon ki az udvarra a jajgatás, mert a katonák kívül voltak az udvaron. Kezdtém csüggedni. Mielőtt hozzáfogtak a talpamat ütni, ráhúztak a fejemre egy gázmaszkot. Levegőt nagyon nehezen kaptam, mert tulajdonképpen a gázmaszk sűrűbetétes szűrővel volt ellátva. Most mindent megpróbáltam: vigaszt keresni az igéből, ami eszembe jutott. Az jutott eszembe, hogy meg van írva: nem hagy az Úr felettébb kísérteni, csak annyit, amit elszenvedhetünk. A csüggedés itt mutatkozott meg, mert azt mondtam magamban, hogy nincs segítség. Pedig én hív akarok maradni az Úrhoz. Most kívánom megjegyezni, hogy ekkor jutott eszembe az elmúlt napok emléke, hogy nem hívtam segítségül a Jó Istent imában, csak jajsztót mondtam. Majd le kellett feküdni hasra a gázmaszkkal együtt, ami a fejemre volt szorítva. Itt azonnal összetettem a kezemet, és egy rövid imát mondtam, amit azelőtt, ütés előtt nem tettem. Kértem, hogy adjon erőt az Úr - csak egy rövid sóhaj volt ez. Elkezdtek újra verni a vizes talpam, de most már egyáltalán nem éreztem fájdalmat. Nem is mondtam jajsztót sem. Ekkor jutott eszembe, hogy milyen kicsi a hitem, és nem kellett volna elfeledkezni az erőért könyörögni!

Úgy éreztem, nem törődök vele most már, akármit tesznek is, és ekkor nagyon mérges lett Papp Ferenc őrmester, hogy még egy jajsztót sem mondtam. Valóban nem fájt semmit, de igaz, hogy alig tudtam lépkedni utána, mert a talpam megdagadt. Tulajdonképpen azért kellett a vízbe mártani a talpam, hogy ne hasadjon ki. Hogy nem éreztem fájdalmat, és hangot sem adtam, az őrmester azt mondta hangosan: - Hát nem érzi ez?! Akkor elővett egy puskapucoló vesszőt, ami nem más, mint

egy négy mm-es gömbacél. Ezzel akart tovább ütni, mert a nádvevő elhasadt. De ez nem engedtetett meg, mert a Jó Isten nem engedte meg. Mi történt ekkor? Az történt, hogy az őrmesterrel lévő két tizedes közül az egyik teljes határozottsággal megfogta Papp Ferenc őrmester karját, és azt mondta: ezt már én nem engedem! Jól esett, hogy ők maguk között meghasonlottak, és akadt köztük, aki megfékezte az őrmestert.

Október vége felé volt. Kimentünk a laktanyaudvarra. Ott volt a civilruhás fiatalember is. Mindenkinek ki kellett vinni az udvarra a katona-ládát, amelyben voltak a tisztasági szerek. Én is leültem a ládára pihenni. Elgondolkoztam sok mindenben. Ahogy ott ülök, jönnek a fiúk, akik velem együtt vonultak be a katonasághoz. Kérdezősködtek sok mindenről. Miért teszem ezt? Nem éri meg, nagy csacsiságot csinállok. Volt, aki azt mondta, hogy helyettem is elfogadná a fegyvert. Elmondtam nekik, hogy miért teszem, alig győztem felelni kérdéseikre. Kértem őket, hogy ne kérdezzenek most többet, gondolkozzok. Elszállingóztak mellőlem. A civilruhás ember megvárta, hogy mindenki elmenjen. Odajött egészen közel hozzám. Gondoltam, ez is akar valamit mondani. Végre megszólalt. Azt mondja nekem: - szeretnék valamit magának mondani fiatalember. Ránéztem, és azt mondtam neki: - legyen szíves, hagyjon most békén. Ezt azért mondtam, mert meguntam már annyit beszélni. De itt nagyon megszégyenültem, mert ha tudtam volna, hogy ki az a civilruhás fiatalember, nem mondtam volna, hogy hagyjon békén. Ő csak nem ment el mellőlem, és tovább kérdezett, de nagyon óvatosan és szelíden. És azt mondta nekem, hogy ő csak azt szeretné mondani, hogy az utolsóig legyek kitartó és erős, és ne engedjek a hitem felől semmit, bármit tesznek velem, mert ő megfigyelte kezdettől fogva, hogy mit tettek velem, de nem tudott hozzám jutni, hogy bátorítson. Amikor ezt hallottam tőle, nem tudtam, hogy hova legyek az örömtől és a boldogságtól, hogy még ilyet is hallhatok, - vajon ki ez? Ekkor mondja tovább: az ő édesapja is hívó, ő nem hívó még, de tudja, hogy ez az igaz út. Én, ahogy ránéztem, azonnal felismertem, hogy kicsoda a civilruhás fiatalember, pedig még nem találkoztam vele. Azt kérdeztem tőle: mondja fiatalember, maga nem Lukács? Nem tudott szóhoz jutni az örömtől, csak mosolygott. Végre megszólalt: az vagyok. Hogy-hogy eltalálta a nevemet? - kérdezte csodálkozva. Kérdezem tovább: Maga nem Sárretudvariba való? De igen - felelte. Mondtam neki: mert hasonlít a Lukácsokra. Ismerem Lukács Józsefet Sárretudvariban és a Lukács Ferenc bácsit is. Már nem is mosolyog, csak sír és sír... Azt mondja erre: az az én édesapám! Megcsókoltuk és megöleltük egymást. Bemutatkozott: Lukács Károly a nevem. Engedje meg, mondja nekem, hogy kedves barátomnak hívjam. Én is sírtam, és azt mondtam neki: a Jó Isten küldte magát ide, kedves barátom! Megismerkedtünk. Mondta, hogy ő csak gyülekezetbe jár, de meg van győződve arról, hogy nincs más út, amely az Isten országába vezet. Majd így folytatta: az ő édesapja is le volt zárva, ő sem engedett, és kér arra, hogy maradjak hív az Úrhoz. Ezután mindig kerestem is az alkalmat, hogy találkozzak vele. Nekem ez a találkozás nagy erőt, bátorítást, és vigaszt adott, úgy éreztem, hogy nagyon szükségem volt rá.

Még volt egy utolsó próbálkozás: kivittek bennünket teherautóval a debreceni erdőbe, éleslövészetre. Az én számomra is hoztak egy fegyvert. Láttam, hogy ott van az őrmester és az egyik tizedes is. Hívtak: menjek oda, feküdjek fel a löpadra. Gyönyörűen lövünk, édes fiacskám, - mondta az őrmester. Nem tehetem őrmester úr! - feleltem. Igaz, hogy lőttünk egymás után hatot, de hogy ez milyen lövés volt, - leírom: engemet lefektettek a löpadra, az egyik oldalon az őrmester volt, a másik oldalon meg a tizedes, én voltam középen. Majd elém raktak egy betöltetlen fegyvert. Itt a hat töltény mellett, tölts és tüzelj! - szól a parancs. Nem tehetem semmiképpen - feleltem. Ekkor fogták a fegyvert és az én kezemet, és az ő kezükkel együtt szorították a fegyverhez. Az egyik kezemet az őrmester kezelte, és így fogta a fegyvert. Betöltötték a fegyvert az én kezemmel, és utána következett volna az elsütő készülék meghúzása. Most már azt szeretnék volna, hogy én teljes erőmből húzzam el a ravaszt. Amikor be volt töltve a fegyver, elengedték a kezem, vagyis nem fogták a fegyvert. Ahogy elengedték, lent volt a fegyver a földön, mert én sem fogtam. Az őrmester újra felvette a puskát, csövét a cél irányába tartotta, és szól nekem: dugd be az ujjadat a ravaszhoz! Nem dugtam be. Odahúzták az ujjamat, de amikor elengedték, én is kihúztam az ujjamat. Nagyon mérgesek lettek, és újra odahúzták az ujjamat. Így most, hogy ki ne tudjam húzni, az egyikük egy gombostűt vett elő, és ujjam ellenébe szúrta. Az őrmester csak nyomta a tüvel az ujjam tovább, a

tizedes pedig tartotta a csövét előre a cél irányába. Eldörrent a fegyver. Majd a vállgödörben lökést éreztem, és ez így ment egymás után hatszor. Lőttél, kicsi fiam, és a fegyverhez nyúltál, nem vagy tovább hívő! - kiáltották gúnyosan. Nehogy azt gondolják, hogy félek a fegyverhez nyúlni, az egy holt tárgy, egy kés is lehet fegyver - mondtam nekik. Hanem az a szándék és akarat, amit az ember önszántából cselekszik, és tudatában van annak, hogy bűn, és nem szabad, de mégis cselekszi, ez valóban nem adhat nyugodtságot. Én pedig teljesen nyugodt vagyok.

Volt ott velünk egy tábori lelkész is, és arra kérték a tisztek, hogy beszéljen velem. Ez a tábori lelkész félrehívott egészen távol a legénységtől, hogy ne hallják, mit beszélünk. A tisztek nagyon örültek, hogy most meg fog győzni a beszédével. A tábori lelkész nem kérdezett többet, csak annyit, hogy tudom-e hol van a Mennysország? Én azt mondtam neki: tudom. Ő pedig azt mondta, hogy nincs Mennysország. A Mennysország és a pokol itt van a földön. Végre eltelt egy hónap. Felvették a tényvázlatot. Egy baptista szakaszvezető kísért be a debreceni körlet egyik börtönébe, 1942. november 3-án. Amikor kísért a fogdába, azt mondta nekem, hogy amíg az iratokat elintézi, álljak itt meg a kapuban. A betöltött fegyverét odatámasztotta a falhoz, és azt mondta nekem, hogy vigyázzak a fegyverre, jön nemsoká. Arra is emlékszem, hogy beszélgettünk az úton, amikor kísért a fogdába. Azt mondta nekem, hogy ő is hívő, és azt az egyet nem érti, hogy miért nem ismerjük azt az ígét, hogy "minden lélek a felsőbb hatalmasságoknak engedelmes legyen," mondta. Engedelmeskedni kell tehát a fegyveres kiképzésben is. Azt mondtam neki: mindenben engedelmeskedünk, amíg a Jó Isten törvényébe nem ütközik. De különben is, hol van akkor a bizonyágtétel, vagy az a parancs: "szeressétek még ellenségeiteket is", és hogy "ne ölj!" Ő azt válaszolta erre nekem, hogy ő sem öl embert, de ha mégis kimenne a frontra, felfelé löne. Mondtam neki, hogy ezzel viszont az esküt megszegi, és nem teljesíti a katonai parancsot. Még azt kérdeztem tőle, hogyha őrséget állna valamilyen löszerraktárnál, és közeledne hozzá valaki azzal a szándékkal, hogy kipróbálja, vagy éppen fel akarná robbantani a raktárt, - mit tenne akkor? Felszólítanám, hogy állj! - mondta. És ha háromszori felszólításra sem állna meg, - mit tenne? Akkor már nem tudnék tenni mást - felelte, mint belelőnék a lábába. És ha elvérezné? Remélem, hogy nem kerülne sor ilyen esetre - válaszolta. Amikor elváltunk, azt mondta: hogy valóban csak az a helyes, ha valaki bizonyágot tesz az Isten parancsolatairól, és ha tud szenvedni az igazságért, mert ő is tudja, hogy úgy van megírva, hogy itt tetszik meg a szenteknek tűrések, hogy kik tartják meg a Jézus hitét. Amikor bekísért a fogdába, a foglárak átvettek, majd arccal a falhoz állítottak, és így fogadtak. Hosszú folyosó volt, egymás mellett volt sok ajtó, de egyiken sem volt kilincs. Kinyitotta a foglár az ajtót, hátamra tette a kezét, és benyomott a szobába, ahol ötvenketten voltak. Jelentkeztem, hogy beléptem a legénységi szobába. Nem volt ágy, csak szalmazsákok voltak összerakva egymás tetejére. Miért hoztak ide? - kérdezték a rabok. Elmondtam nekik, hogy miért. Azonnal jelentkezzen - mondta a rabok egy része, - hogy elfogadja a fegyvert, mert ha nem, itt fog elpusztulni! Váltakoztak a szólások. Azt mondta az egyik ember, hogy az ilyeneket, mint én vagyok, mind agyonlőné. Majd szólt a másik, és pont az ellentétét mondta: minden embernek ilyennek kellene lenni! A harmadik ember pedig a sarokban azt mondta: mi hát az igazság? Ítéljétek meg! Engem behoztak ide azért, mert embert öltem. Őt pedig azért hozták be, mert nem akart embert ölni. Találkoztam ott az emberek között valakivel, aki dévaványai volt, szökésért került be.

Ez a debreceni börtön rettenetes piszkos és tetves volt. Vacsora soha nem volt. Levélírás is egyszer egy hónapban. Vártam a Szabó Imre atyafit, akivel együtt vonultunk be, október 5-én. De jó volna, ha egy helyen lehetnénk! Teltek a napok, egyszer séta közben látom az udvaron, hogy szuronyos katona kísér egy embert, őt is a falhoz állítják. Megismertem, hogy Imre az. Vágyam teljesült, együvé kerültünk. Attól kezdve együtt voltunk vele öt évig, és vigasztaltuk egymást. Közben bíróság elé kerültünk, és megesküdtek a bírók maguk között, hogy igazságosan ítélik meg felettünk. Mindent megkérdeztek, hogy hogyan történt. Ott már csak nagyon röviden volt szabad válaszolni, igennel, vagy nemmel. Kimondták az ítéletet, hogy öt év és hat hónap. Azt kérdezték tőlem: Megnyugszom az ítéletemen? Igen - válaszoltam. Bűnösnek érzi magát? Nem! - feleltem. Kimondták az ítéletet, és közölték: ha jelentem, hogy megbántam, amit tettem, azonnal elengednek. Azt mondta a bíró: kérem, röviden válaszoljon: igen vagy nem? Nem! - feleltem. Visszakísérték a fogdába. Ott voltak már elítélve Gere Béla, Pálfi Sándor és Sotus István atyafiai. Találkoztam

velük, de nem egy helyiségben voltunk. Mivel hosszú éveket adtak, elvittek bennünket Imrével összeláncolva az ungvári börtönbe. Debrecenben öt hónapig voltunk. Mi az Imrével azt mondtuk a kísérő tizedesnek, hogy nem szökünk el, akár cérnaszál is megfelel számunkra. Kilencönket kísérték az ungvári börtönbe. Volt közöttünk olyan, aki kilenc-tíz évet kapott szökésért. Azokat külön, egyenként vasalták meg. Engem Imrével együtt, és így szálltunk fel a vonatra. Előttünk betöltötték a fegyvert, és kijelentették: aki szökni mer, az az életével játszik!

Megérkeztünk az ungvári börtönbe 1943. március 17-én. Örültünk annak, hogy itt foglalkoztattak bennünket. Imre a cipésműhelybe került, én meg ötvenkét ember között rokkán tanultam meg fenni. Ebben a börtönben vacsorát is kaptunk. Fegyencruhában voltunk mindnyájan. Mindennap volt fél óra séta. A többi rabbal séta közben találkoztunk, így ismerkedtünk meg Papp Lajos atyafival. Még nagyobb volt az öröm, és könnyebb volt a fogság. Minden nap találkoztunk, de nem egy zárkában voltunk. Egyszer az történt, hogy olyan betegséget kaptunk az ottani víztől, hogy elkülönítésre került sor. Éppen Papp Lajossal kerültem össze egy zárkába. Ketten voltunk ott tíz napig, kibeszélgettük magunkat. Ungváron volt, aki tizenöt évet, volt, aki életfogytiglani börtönt kapott. Zsebmetszőtől kezdve mindenféle bűnöző volt ott. Nagy örömet adott számunkra, amikor Dévaványáról eljött bennünket meglátogatni Zele András atyafi.

Történt egyszer egy kivégzés golyó általi halállal, négyszeri szökésért. Bennünket felküldtek a zárkába a munkahelyről, és emlékszem, síri csend volt a zárkában. Mindenki hallgatózott és figyeltünk minden neszt. Majd jöttek érte óvatosan, mert ő külön volt a siralomházban. Kinyitották az örök az ajtót és összevasalták, úgy kísérték a kivégző-helyre. A két méteres kőfalhoz állították. Ekkor megadták neki az utolsó kívánságát. Azt kérte, hogy szeretne még egyszer utoljára beszélgetni az édesanyjával. Kivégzés előtt közvetlenül meg is láthatta őt, de nem tudott beszélni, mert az édesanya csak sírt, jajgatott és elájult. Mi ezt mind hallottuk a zárkában. Még annyit hallottunk, hogy utoljára az édesanyja egymás után nagy jajszók között ki tudta mondani, hogy: "édes fiam, elevenen tesznek a sírba". Hangzott a válasz: ne sírjon édesanyám, megérdemlem már én ezt! Ezután elvitték onnan az édesanyát, és azonnal hallatszott a dőrej. Mindnyájan halálsápadtak voltunk. Ezután leengedtek a zárkából bennünket dolgozni.

1943. július 23.

A németek kérésére kivittek bennünket a börtönből, és Kassára vittek. Ott volt egy zászlós, aki éppen azelőtt jött a frontról szabadságra. Azzal dicsekedett nekünk, hogy nyolcvan embert lőtt agyon, azért kapta a szabadságot. Azt mondta, hogy bennünket is agyonlőne, majd Papp Lajos gyomrába rúgott. Innen tovább szállítottak bennünket Jászberénybe, itt gyűjtöttek össze a zsidókkal együtt, s beosztottak munkaszolgálatosoknak. Itt voltunk két hétig. Meglátogattak bennünket ez idő alatt szüleink, a Móczár atyafinak a felesége és Csikós Erzsike. Mielőtt útra indultunk volna, elláttak bennünket bőségesen enivalóval a kedves testvérek. Rövid idő után elbúcsúztunk tőlük. Ők kerékpárral mentek haza, bennünket pedig vonatra ültettek és Ercsi hajóállomáshoz vittek a zsidókkal együtt. Innen hajóval vittek bennünket a Dunán, a Vaskapu-szoroson keresztül Jugoszláviába. A bori rézbányában 1943 tavaszán összegyűjtöttek a németek 70.000 foglyot, a 75 %-os réz kibányászására. A 70.000 ember között volt mindenféle nemzetiségű, francia, olasz, szerb, de legtöbb volt a zsidó. Volt egy különleges munkásszázad, amelyben mi is voltunk. Itt voltak a jehovisták 180-an, a szombatisták 18-an, és mi, a nazarénusok 7-en: Kocsis János (Nagydorog), Móczár László (Jászárokszállás), ők ketten 46 évesek voltak, a többiek pedig 23 évesek: Papp Lajos (Zaláta), Gumbér István (Bakonycsernye), Csizmánszki János (Kiszács, Újvidék melletti kis falu), Szabó Imre és én (Dévaványáról). Együtt dolgoztunk, együtt aludtunk, egyszóval jó barátok voltunk mindig. Vasárnap nem volt kötelező dolgozni. Kimentünk vagy a hegyekbe, vagy éppen a barakkban tartottunk istentiszteletet. A Kocsis János atyafi volt köztünk a szolgálattevő, a többiek imádkoztunk. Volt köztünk jó énekvezető is, ki volt a létszám. Ez volt ott a mi kis gyülekezetünk. Ez a bori rézbánya lent volt a Balkánon, Bulgária határán, anya-Szerbiában. Belgrádban a testvérek megtudták, hogy ott is vagyunk hívők heten, és a Milorád Zority atyafi jött el a belgrádi gyülekezet megbízásából meglátogatni minket, aki tudott egy kicsit magyarul. Mindannyiúnknak hozott egy

magyar Bibliát, a nevünket már ott előre beírták. Beengedték a lágerbe, de átvizsgálták, hogy nem partizán-e. Majd egy pár napra rá újra visszajött, másodmagával. Olyan sok ajándékot hoztak nekünk, hogy alig tudtunk vele mit csinálni. Hoztak például alsó- és felsőruhákat, melegítőket, mindazt, amit a belgrádi gyülekezetben gyűjtöttek össze számunkra. Még jól emlékszem rá, hogy női kesztyűt is hoztak. Azt kérdeztük a kedves atyafiaktól, hogy ezt miért hozták nekünk. Azt mondta a Milorád atyafi, hogy ki mit tudott gyűjteni, azt adott számunkra. Ők nagy szeretettel adták, fogadjuk el, azt csinálunk vele, amit akarunk. Hoztak még egy nagy bődön zsírt és negyvenezer dinárt. Elosztottuk igazságosan hét felé. Őszintén mondom, nem tudtunk méltóan kifejezni köszönetünket a Jó Istennek és a belgrádi testvéreknek a szeretetbeli megnyilvánulásért. Szabó Imre és Kocsis János atyafi kivételével a rézbányában dolgoztunk. Mi ketten, a Csizmánzki János atyafival robbanóanyaggal dolgoztunk. Itt a kősziklába kellett vésnünk 10 métert előre, majd tíz métert jobbra is, tízet balra is, vagyis "T" alakot kellett vésnünk a kősziklába. Ez a bevésített rész embermagasságú volt, és fél méter széles. Ezzel a magassággal a "T" végénél véstünk egy nagy üreget, és oda kellett behordani a Donaritot, vagyis a robbanóanyagot. Amikor elkészült ilyen "T" alakban kivésített rész hat egymás mellett bizonyos távolságban, mindegyikébe 6-6 mázsa Donarit került. Mindegyikből gyújtózsínór volt kivezetve. Ez a hat üreg zsínórja össze volt kapcsolva egy helyen, és elektromos árammal felrobbantották. Ez a robbanás olyan nagy mérvű volt, mint egy földrengés, mert egyszerre 36 mázsa Donarit robbant. Egy kilométerre volt a barakkunk a munkahelytől, még ott is valósággal ingott a föld. Azért kellett meglazítani a robbanással ezeket a 15 méteres padkákat, mert a bágerek csak így tudták felszedni, és vagonba rakni a köveket. A németek úgy tervezték, hogy öt év alatt ezt a kőhegyet elhordatják a helyéről, és a köveket leszállítatják a völgybe csilléssel. Ugyanis a hegy alatt közvetlenül 75 %-os réz volt. Itt külszíni bányát akartak nyitni, olyat, amit láttunk, hogy spirál alakban megy lefelé egy kilométer mélységig. Onnan ikerliftek szállították a vagonokat a felszínre, vagyis közvetlenül a gyárba. Mert úgy volt megépítve, hogy a felszínre hozott tele vagonok a kiépített lejtőn begurultak a gyárba. Ezt a bányát azelőtt a franciák kezdték el használni.

Később Papp Lajos atyafival együtt beosztottak ügyeletes szolgálatra. Katonaruhában voltunk, és ketten váltottuk egymást 24 óránként. Nekünk az volt a dolgunk, hogy a barakkban éjjel és nappal vigyáztunk az ott lévő tárgyakra, hogy az illetéktelenek be ne menjenek. Az ébresztőt és a munkabeosztást mi ketten intéztük a többi embereknek, akik a barakkban laktak. Mert ebben a barakkban kétszázán voltunk a jehovistákkal együtt. Volt még 24 barakk ezen kívül, amelyben 6 ezer zsidó volt. Ezt a lágert Berlin-lágernek hívták. Ez volt a fő láger, mert volt még több láger is. Ebben a lágerben 24 fabarakk volt, mindegyik 24 méter hosszú és 6 méter széles volt. Mindegyikben zsidók laktak, ezeket a barakkokat később, indulás előtt, amikor itt hagytuk ezt a táborot, leöntötték benzinnel, és egyszerre felgyújtották, hogy ne maradjon a partizánoknak semmi.

Halálos ítéletek

A láger parancsnoka Marányi Ede nyilas ezredes volt. Történt egyszer, hogy ennek az ezredesnek megtetszett egy festőművész, mert őt is élethűen lefestette. A szobájába vitte, hogy szolgáljon neki. Ez az ember egy Csillag nevű zsidó volt. A többi zsidó a bányában dolgozott. Ez a Csillag nevű festőművész mindenről tudomást szerzett, mindenről tájékozott volt. Levelet nem nagyon volt szabad írni nekünk, csak egy hónapban egyet, és azt is olyat, ami már meg volt írva előre: egészséges vagyok, és jól érzem magam. Csak a címet kellett ráírni. Ez a Csillag nevű zsidó kiismerte a helyzetet, hogy hogyan lehet több levelet írni haza Magyarországra. Egyszer Marányi Ede nyilas ezredes kezébe került egy megírt levél - amit Csillag írt -, s elolvasta. A levél tartalma súlyosnak bizonyult, mert katonai titkok és a bori rézbányák titkai voltak beleírva, sőt, még az is bele volt írva, hogy "az ötvenedik 'fekete' levelet írom. Annyira jóba vagyok Marányi Ede ezredessel, és olyan bizalommal van irántam, hogy már én előttem kérnek tőle tanácsot." Erre Marányi ezredes annyira megharagudott, hogy elrendelte, hogy ezt az embert nem szabad mindjárt kivégezni. Azt mondta, addig kell kínozni, amíg meg nem hal. Elrendelte, hogy egyik nap négy óra hossza kikötést, másik nap 25 botot kell alkalmazni. Emlékszem rá, nagy, derék ember volt. Földbe

ásott bunkerben volt a lakása. Nem látott napvilágot, csak addig, míg felhozták kínozni. Később már csak egy csontváz jött fel a pincéből. Lépni is alig tudott, két katona vitte a kikötésre. Hangja is alig volt már, nagyon rekedt. Enni csak egy kis darab kenyeret kapott és cukor nélküli feketekávé, addig, amíg el nem fogyatkozott teljesen.

Egyik nap parancs kihirdetés volt. Vajon mit akarnak kihirdetni? Egy Végvári nevű őrmester jött. Ismertette velünk, hogy tíz zsidó ember elszökött a táborból. Belgrád alatt elfogták őket a németek és visszahozták a táborba. Láttuk azt is, hogy ki volt már ásva a sír 10 ember részére. A rögtönítélő bíróság elítélte őket. Nyolc ideiglenesen kegyelmet kapott, őket később végezték ki Csillaggal együtt. Ennek a két embernek a kivégzését nekünk is végig kellett nézni. Hatezren voltunk kint a hegyoldalban. Körülvettek bennünket golyószóróval ellátott katonák, mert féltek egy esetleges lázadástól. Amikor vezették a kivégző helyre a két embert, azok megcsókolták egymást. Az egyiket hátra fordították addig, amíg a másikat kivégezték golyó általi halállal. Azt kiáltotta a kivégzés előtt közvetlen, hogy éljen Magyarország. Négy altiszt lőtt rá, kettő fejbe, kettő szívbe. Végig néztem, hiszen elég közel voltam hozzá. Amikor rátartották a puszka csövét, Kocsis János atyafi félrefordította a fejét, és nem nézett oda. Azt mondta nekem, ahogy ott állt mellettem: én nem nézem végig, hogy ne lássam azt, hogy oltanak ki egy emberéletet. Talán jobb lett volna, ha mi sem néztük volna végig, mert olyan borzasztó látvány volt, ahogy letérdelgették, elhangzott a dőrej, és a fél feje a szemétől fogva lerepült.

Indulás Magyarország felé

Eltelt 15 hónap a Bori rézbányában. 1944. szeptember 17-én a németek elmenekültek onnan, és ott hagytak bennünket a magyar keretlegénységgel együtt. Mert az oroszok már Románián keresztül haladtak a Balkán irányába. Marányi Ede ezredes indulás előtt bátorított minket, és azt mondta, hogy bízzunk a saját erőnkben, mi vagyunk az urak és a németek. Marányi Ede ezredes egy tankkal menekült el a németekkel együtt. Utána mi is elindultunk a zsidókkal együtt Magyarország irányába, összesen 500 km-t tettünk meg a Bori rézbányától Zomborig. Háromezren indultunk el, a másik háromezer ember később jött utánunk. Köztük volt Kocsis János atyafi is. Őket a jugoszláv partizánok elfogták, a zsidókat és a Kocsis János atyafit elengedték. A keretlegénységet a zsidók kivégezték. Jött velünk háromezer zsidó étlen-szomjan, piszkosan, a bácskai falvakon keresztül. Minden este megpihentünk, ahol ért bennünket az este: szalmakazal tövében vagy éppen istállóban. Amikor beérkeztünk Pancsovába, megtudta egy kedves atyafi, hogy honnan jövünk, azt is megtudta, hogy hívók is vannak a zsidó néptömeg között. A kedves atyafinak a neve Kovtaksz K Kvanovszki. Nem felejttem el, hogy nagyon szép nemes cselekedettel tett bizonyosságot az éhes zsidóság előtt. A kedves atyafi pék volt. Kihozott egy nagy gumikerekű kocsit, megrakva púposan friss bácskai magas kenyérral. Nekünk, hetünknek, atyafiaknak, adott fejenként egy-egy egész kenyeret. A zsidóknak pedig kézbe adta, és azt mondta nekik, hogy egy kenyeret osszanak el négyfelé, vagy ötfelé. Igen ám, de amint szokták mondani, nagyúr az éhség. A zsidóság megrohanta és körül vette a nagy kocsit, ami púposan volt megrakva friss kenyerekkel. Pillanatok alatt leszedték a kocsiról a kenyeret, de ahelyett, hogy négy vagy öt felé osztották volna, mindenki vitte, aki érte, egyik a másik kezéből cibálta. Láta ezt a kedves atyafi, könyörületességre indult, és azt mondta, hogy fordul még egyet. Egyszer látjuk, hogy újra jön leponyvázva, megrakodva, az emberek nem tudtak hova lenni az örömtől. Úgy látszik, tanult a kedves atyafi az előbbiekből. Nagyon ügyesen tette a dolgot. Mit tett vajon? Azt tette, hogy már nem egészben hozta a kenyeret, hanem szépen felszeletelve. Majd sorba állította őket, és egyenként adta oda nekik, hogy többnek jusson. Az örök ezt megengedték, mert ők is kaptak kenyeret meg pálinkát. Nekünk is akartak adni még, de azt mondtuk, hogy ossza szét nekik, elég lesz ez nekünk sokáig. Nem tudom megköszönték-e neki. Amikor elment a kedves atyafi és elbúcsúzott tőlünk, megcsókoltuk egymást. Azt kérdezték a zsidók, hogy ki ez az ember. Nyilván nekünk ismerősünk volt, ugye? Mert látták, hogy mi egy egész kenyeret kaptunk fejenként. Igen. Ismerősünk volt. Igaz, hogy nem láttuk egymást soha - feleltük. Nem látták még egymást? Akkor hogy-hogy ismerősük? - kérdezték. Ez nekünk hittestvérünk volt. Olyan vallású ő is, mint maguk? - kérdezték. Igen - válaszoltuk. Hogy tudta,

hogy maguk is itt vannak közöttük? - kérdezték. Már a Bori rézbányában leveleztünk egymással - feleltük. Hát ez igen, maguk nagyon szépen összetartanak. Maguk mondhatják, hogy igazán testvérek - állapították meg a zsidó emberek.

Tömeges kivégzések

Elérkeztünk Opova és Titelbe, ahol a Tisza folyik a Dunába. Itt arra lettünk figyelmesek, hogy velünk van hat vagy nyolc személy, fekete ruhába öltözött SS-katonák, felszerelve német géppisztolyokkal. Hátról követték a menetet. Én is hátról voltam a Papp Lajos atyafival és Szabó Imrével. Háromezer zsidó menetelt a magyar keretlegénység és az SS-katonák kíséretében. Emlékszem rá, hogy nekem nem jó érzésem volt, amikor megláttam az SS-katonákat, akik birgeri csizmába voltak, még a tekintetük is elárulta, hogy ezek valamit akarnak a végelgyengült zsidókkal. Sajnálaterzés fogott el bennünket Papp Lajos atyafival, mert úgy hallottuk, hogy ezeket az elcsigázott embereket mind ki akarják végezni. Közben még azt is megtudtuk, hogy bennünket, hívőket is át akarnak adni az SS-katonáknak. Kérte őket a magyar keretlegénység, hogy minket is végezzenek ki. Amikor ezt megtudtuk, őszintén mondom, nagyon féltünk. Emlékszem rá, sápadt-fehérek voltunk. Azt kérdezték a németek a keretlegénységtől, hogy: ezek kicsodák? Miért vannak itt a zsidók között? Miért nincs nekik is sárga csillag festve elől-hátról, és miért nincs sárga karszalagjuk? Azt mondták a magyarok, hogy ezek nem zsidók, hanem magyarok. Ezek nem fogtak fegyvert. Akkor azt mondták a németek: ha akarjátok, végezzétek ki ti, mert mi - mondták a németek -, magyar vért nem ontunk. Ahogy így meneteltünk Cservenka irányába, menet közben mellénk állt egy velünk érző keretlegény, a nevét már nem tudom, és az ismertette velünk, hogy bennünket is ki akarnak végezni. Egyszer arra lettünk figyelmesek, hogy egy SS katona elmarad egy zsidóval. És jönnek utánunk, a menet után, mindig közelebb. A zsidó nagy, derék ember volt. Kérdezősködött tőle valamit. Annál az embernél a század iratai voltak, és az iratokat átvette tőle az SS-katona. Egész közel értek már hozzánk. Mi a Papp Lajos atyafival mindig hátra-hátranéztünk. Gondoltuk, hogy mit akar, majd ellökte magától az embert távolabbra, és azonnal ráfogta a fegyvert. A zsidó közelebb ment hozzá, összetette a kezét, és könyörgött, hogy: ne, ne tessék bántani! Védekezni akart, megfogta a fegyver csövét, és eltolta magától. Ekkor az SS-katona hirtelen kirántotta a kezéből és rálőtt. A fejét érte a golyó. Elesett, de újra fel akart állni, mire a katona még egyet belelőtt. Országúton történt. Menetirány baloldalán egy juhász legeltette a nyáját, és az első golyó a juhász mellett ment el, kevés híján majdnem ő is áldozata lett. Aki pedig elmaradozott a sorból, vagy már alig tudott menni az éhségtől, azt a szemünk előtt tarkón lötték, és otthagyták az út szélén.

Arra is emlékszem, hogy bátorítottam egy zsidót és bíztattam, hogy ne maradjon ő is le, vegyen erőt magán, mert már alig tudott ő is menni. Mondtam neki, igyekezzen egy kicsit, mert agyonlövik.

Majd az SS-katonák belelőtték a tömegbe. Nagy jajgatás hallatszott a sor derekán. Papp Lajos mellettem volt és Szabó Imre. És egymásra néztünk, beszélgettünk, és azt mondtuk egymásnak, hogy alig tudunk már mi is menni, mert annyira átjárt bennünket is ez a borzalmas látvány. Azt mondtuk egymásnak, hogy nincs ez véletlenül, mert a zsidók maguk kérték Krisztus megfeszítésénél Pilátus előtt, hogy "Az ő vére mirajtunk és a mi fiainkon". Most ez teljesedett be rajtuk. Ezt ők nem tudták, de hallottuk, amikor beszélgettek egymás között a zsidók, hogy tulajdonképpen miért is bántják őket ártatlanul. Majd a sebesülteket kis kézi kocsira tették, vagy egymás hátán cipelték, úgy, ahogy tudták. Közben beérkeztünk Cservenkára. Ez egy nagyon szép és rendezett bácskai község volt. Megállt a menet. Mi lesz most? Estefelé volt az idő. Cservenkán sok volt a német és az SS-katona. Pataki főhadnagy vezetésével indultunk el a Bori rézbányától gyalog. Most ide érkeztünk Cservenkára. Itt elszállásoltak minket, és pihentünk három napig. De nagyon sokan voltak, akik megpihentek örökre. Itt kívánom leírni, hogyan is történt ez a borzalmas eset.

A németek nem engedték tovább a zsidókat. Átvették őket a magyaroktól, azoktól, akik kísérték őket. Pataki főhadnagy sírt, azt mondta a németeknek, hogy öneki ezekkel a zsidókkal el kell számolni, és vinni akarja tovább őket. Az SS-katonák szóba sem álltak tovább vele. Elkísérték a

zsidókat a téglagyárhoz, a jehovistákat pedig egy épület padlására küldték fel, és onnan nézték a borzalmas látványt. Bennünket, nazarénusokat pedig egy másik épületbe vittek, egy lóistállóba, és ott szállásoltak el. Egyszer csak azt láttuk, hogy nagyon sok fiatalember megrohan egy mellettünk levő vasajtós épületet. Kinyitják az ajtót, és minden fegyvert hordanak ki onnan. Majd az SS-katonák körülvették a téglagyárat. Megkezdődött a kivégzés. Sorba állították őket, és úgy adták le rájuk a sorozatot. Nagy ropogás hallatszott, és jajgatás, mert nem minden lövés volt azonnal halálos azoknak, akik egymás után estek a gödörbe. Már sok tízes csoport volt egymás után felsorakozva, alig győzték őket belelőni. Este, sötétben kezdődött ez a borzalmas eset. Éjfél után egy óráig tartott a fegyverropogás. Még a gyárkéménynek a belsejében lévő létrán is felmentek sokan, akik menekültek volna. A kitermelt anyag gödrében 1500 embert agyonlőttek. Ezek mind zsidók voltak, 25-40 éves férfiak. Mitőlünk távolabb volt a téglagyár, csak a jehovisták látták egész közelről a padlásról.

Egyszer csak azt láttuk, hogy Pataki főhadnagy hoz egy agyongyötört kinézetű, halálsápadt embert oda közénk, aki zsidó volt, aki átélte ezt a borzalmakat. Nagyon gyorsan átöltöztették őt katonaruhába, és a keretlegénység között helyezték el. Még fegyvert is adtak neki, hogy lássák az SS-katonák, hogy ő is oda tartozik. Csönd! Semmit ne szóljunk, mondták a tisztek. Megtudtuk, hogy Pataki főhadnagy kimentette őt, valahogy kihozta a kivégzendők közül. Azt is megtudtuk, hogy az illető orvos. Látszott rajta, hogy nagyon örült. Nagyokat lélegzett, és halálsápadt volt. Nem kérdeztünk tőle semmit, hiszen alig tudott megállni a lábán.

Most visszatérek a téglagyárhoz, a kivégző gödörhöz. A téglagyár gödrének oldalába robbanóanyagot helyeztek el. A kivégzés után leöntötték mésszel a halottakat, és berobbantották a gödör oldalát körös-körül, még kézigránátokat is dobáltak közéjük. Voltak, akik még éltek a gödörben, mert nem minden golyó volt azonnal halálos. Egy sebesült ember kimászott a gödörből, és a padlásról lejött jehovisták közé állt. Észrevette egy SS-katona, hogy egy véres ruhás van köztük. Elárulta a sárgára festett csillag is, amely a ruháján volt. Én nem láttam, de azt mondták a jehovisták, hogy az SS-katona kihúzta őt a sorból és puskatussal verte agyon.

Egyszer azt mondja Gumbér István és Csizmánszky János atyafi, hogy ők elmennek a városba élelmet szerezni. Mi Papp Lajossal és Szabó Imrével ott maradtunk az istállóban. Alig győztük már őket várni. Azt gondoltuk, hogy itt hagytak bennünket. Egyszer látjuk, hogy jönnek, de úgy láttuk messziről, mintha kísérenék őket, mert többen jöttek, civilekkel együtt. Odaérkeznek hozzánk, azt mondják a civilbe öltözött emberek nekünk, akik velük jöttek: ti vagytok azok, kedves atyámfiak? Köszöntünk benneteket! És mi is őket. Kitaláltuk, hogy atyafiakat hoztak a testvérek. Bemutatkoztunk egymásnak. Mondja az egyik atyafi, hogy Wintestein Jakab a neve, és ez a leánya, Leonka. A másik atyafinak a neve Lám Henrik volt. Kérdezte, hova való vagyok? Mondom neki, Dévaványára. Dévaványára? Ismerem a Z. Nagy Ferenc egyházi szolgát? Ismerem - feleltem. Ő azt mondta, hogy ővele volt lezárva a hitért Ferenc József idejében. Nagy volt az öröm. Megkérdeztük a kedves atyafiakat, akik elmentek vásárolni, hogy találkoztak velük? Mondták: éppen a Wintestein atyafi üzletébe mentek be vásárolni. Amikor bementek, azt kérdezte tőlük az ismeretlen kereskedő, hogy honnan jöttek és kicsodák? Azt mondták: a bori rézbányából jöttünk gyalog, a zsidókkal együtt. De nem zsidók, hanem hívők vagyunk. Milyen hívők? - kérdezi a kereskedő. Nazarénus hívők! Kit ismernek? stb. Nagy volt az öröm, és közben azt is megmondták az atyafiak, hogy még a szálláshelyen is vannak még atyafiak. El is jöttek hozzánk, s nem fogadtak el tőlünk pénzt, hanem annyi élelmet hoztak részünkre, hogy sokáig elég volt. Eltelt a háromnapos ott-tartózkodásunk. Újra sorba álltunk a jehovisták közé, és a keretlegénység kísért bennünket tovább. Itt már nem voltak zsidók közöttünk. A téglagyárban ezerötszázat végeztek ki, hogy a másik felével mit tettek, azt még akkor nem tudtuk. Még nem hagytuk el a várost, amikor megpillantottuk az árok két szélén azokat, akik egymás mellett ott feküdtek, a három nappal azelőtt kivégzett zsidók. Kb. százan lehettek itt a földön, akik feküdtek. Mind fejlövést kapott. Éppen ott vezetett utunk, és arra lettünk figyelmesek, hogy volt köztük olyan, aki szintén fejlövést kapott, de nem halt még meg, még volt benne élet, és az egyik kezét emelgette. Majd sajnálatérzésből azt parancsolta Pataki főhadnagy az egyik tizedesnek, hogy lőjön egyet a fejébe, ne szenvedjen tovább. Éppen mellettem volt, amikor belelőtt. Továbbmentünk Zombor irányába, elhagytuk Cservenkát. Időközönként még hallatszott egy-egy

lövés, de csak ritkán. Az országút jobb szélén ott feküdt arccal a föld felé fordulva kb. ötszáz ember. Közelebb értünk hozzájuk, láttuk, hogy német katonák őrizték azokat a zsidókat, akik még életben maradtak. Az országút bal szélén kukoricás volt. Itt a kukoricásban látjuk, amint közelebb érünk, hogy egy ember a saját sírját ássa meg magának. Az SS-katona belelőtte a sírásó zsidót a gödörbe, a másik zsidó pedig betemette. És azután az is magának ásta meg a sírt. Így ment ez egymás után. Ezek a lövések hallatszottak időközönként. Megérkeztünk Zomborba. Idáig jöttünk gyalog a Bori rézbányától, pontosan ötszáz km-t. Itt vonatra ültünk és jöttünk Dunántúlra, a Veszprém melletti Szentkirályszabadjára. A németek és az oroszok Balatonfüzfőnél összetűztek, egész nap hallatszott az ágyúzás. Nemesvámos nem messze volt hozzánk. Onnan jött meglátogatni bennünket minden nap egy atyafi, a neve Kövesi Imre. Úgy gondolt ránk, mintha saját gyermekei lettünk volna. Még két alkalommal jöttek bennünket meglátogatni, vagyis a Papp Lajos atyafihoz a nővére és az öccse, Papp János, aki 15 éves lehetett. Másik alkalommal pedig szintén jöttek hozzánk Lajosnak a hozzátartozói, a nagybátyja és a sógora. A nagybátyja, Kovács Lajos, aki Kovács Gyulának az édesapja, a másik Kovács Arnold, a sógora, a "Nazarénusok" című könyvben szereplő Kovács Józsefnek unokája. Az említett két atyafi többé nem térhetett vissza otthonába, mert hazafelé indulva Alsóörsön, a vonaton repülőtéradást kaptak, és mind a két atyafi ott lelte halálát. Kovács Lajos atyafit a vonat lépcsőjén érte a golyó, azonnal meghalt. Arnold atyafi a támadás után előjött a kocsiból, kereste Lajos atyafit. Megdöbbenve látta a már szólni nem tudó atyafit. Sírt. Azt mondta: nélküled hogy tudok hazamenni? Eközben újabb támadás következett, és őt is ott érte a golyó, ráborulva atyjafiára halt meg. Amikor megtudtuk, nagyon bánatosak lettünk mindnyájan. De különösen Papp Lajos atyafi, mert közvetlen hozzátartozói voltak.

Szentkirályszabadja mellett volt egy repülőtér, s a repülőtér mellett barakkok voltak. Az ottlétünk alatt megtudtuk azt is, hogy ott is vannak atyafiai, akiket Szegedről vittek oda. Kerestük is az alkalmat, hogy lehetne velük találkozni. Azt sem tudtuk, hogy kik lehetnek, és mi a nevük. Lovas kocsival szoktak odamenni postáért a katonák. Mi jóban voltunk azokkal a katonákkal, és tőlük tudtuk meg, hogy vannak ott nazarénusok. Megkértük őket, hogy legyenek szívesek, ha eljutnak ismét oda, kérjék el a névsort, írják össze, hogy mi a nevük és hova valók, és majd a többit elintézzük mi. Meg is kaptuk a névsort, de még reménységünkön is fölül volt az örömünk, mert egyszer valamit kellett hozni onnan, és mi ezt az alkalmat megragadtuk. Kértük a parancsnokot, egy őrmestert, hogy engedjenek el néhányónkat, hogy mi is segíthessünk valamit. Emlékszem rá, én húzódtam be elsőnek a lovas kocsi derekába. Négy km-re lehetett a tábor. Megraktuk a kocsit, és utána megmutatták a barakkokat, amelyekben voltak. Tizenhatan voltak ott atyafiai, de mindnek nem jut eszembe a neve. Ott volt Kovács Károly Szegedről, Wintestein Emil Cservenkáról, Guttwein Jakab, Szabó Dezső, Kurucz Mózes, Felső Imre Érsekcsanádról, Hevesi János és Szabó Antal. És még eszembe jutott Fejsze Péter barátunknak a neve. Nagyon jó mély hangja volt, szeretett énekelni. Nagy szeretettel és örömmel fogadtak bennünket, és felültünk a deszkából tákolt ágyakra. Igaz, hogy ülni nem nagyon lehetett, mert alacsony volt és emelet volt rajta. Féloldalt fekvé helyezkedtünk el. Beszélgettünk sok mindenről és énekeltünk egy óra hosszáig. Ettől kezdve fenntartottuk a kapcsolatot, amíg el nem vittek onnan bennünket. Eljött az idő a távozásra, nem is láttuk utána egymást. 1945. januárjában Jánosházára kerültünk és onnan tovább Szombathelyre, mert az előrenyomuló front hátraszorított bennünket. Szombathelyen a nyilasok voltak uralmon. Aki szökésben volt, vagy nem tudta magát igazolni, vagy nem találta csapat-testét ott a régi helyén szabadságról visszajövetkor, azt minden gondolkozás nélkül kivégezték. Szombathely is, mint minden többi város sok bombázást kapott. Angol és amerikai gépek jelentek meg több hullámban, és minden alkalommal 30-40 gép egyszerre. Emlékszem arra, hogy Csizmánszki Jánossal elküldtek bennünket ruhatisztítóba. Amikor visszafelé jöttünk, lekényszerítettek bennünket egy óvóhelyre, mert jöttek a bombázó repülőgépek.

Ott a pincében sokan voltak már. Amikor vége lett egy hullámnak, elaludtak a villanyok és valóságos földrengést éreztünk. Amint ennek vége lett, indultunk volna vissza. Azt láttuk, hogy a romok között voltak emberek és állatok, ki élt még, ki már meghalt. Az állomás körül járhattunk, amikor újabb hullámban jöttek a bombázók. Megpillantottunk egy szalmakazlat és odaszaladtunk. Többen voltak már ott, németek is. A gépek éppen a fejünk fölé érkeztek. Lehetett látni és hallani,

ahogy sivitva hullottak egymás után a bombák. Úgy rengett a föld, mint egy ringó bölcső. Tőlünk nyolc méterre csapódott be egy nagy bomba, és a földet, amit szétszórt, részben ránk szórta. Félve tapintottam meg a bal vállamat, úgy éreztem, hogy szilánk érte. Itt a szalmakazalnál nem mertünk tovább maradni Csizmánszki János atyafival, úgy éreztük, hogy nekünk el kell innen menni. Jól éreztük, mert a harmadik bombázás hullámban a szalmakazal két telitalálatot kapott, és eltűnt a föld színéről. A többiek, akik ott maradtak, mindnyájan meghaltak. Odamentünk a bombázás után a helyszínre, és egy fél marék szalmát alig találtunk, annyira összegyűrte a bomba a földdel együtt. Mi pedig Jánossal belefeküdtünk a bombatölcsérbe egymás mellé, arccal a föld felé, és összetettük a kezünket, mert jött a negyedik hullám. Közben felálltunk és egy kerítés tövébe feküdtünk, egy víztorony közelébe. Amikor vége lett a bombázásnak, azt láttuk, hogy egy kevéssel azelőtt látott házaspár eltűnt, akik mellettünk voltak. Betemette őket egy robbanó bomba. Kevéssel később láttuk, hogy bújnak elő a föld alól. Végre elérkeztünk a szállásra, ami egy istálló volt. Nemsokára újra riadó volt, szóltak a szirénák, és lovas kocsira ültünk, úgy szaladtunk ki a városból. Alig hogy kiértünk a kapun, szaladt utánunk egy katolikus pap. Jajveszékelve kiabált, hogy várjuk meg. Nagy nehezen felvászorgott a kocsi hátuljára és kiáltott, hogy menjen a kocsi tovább. A szállásunk egy katolikus templom mellett volt, onnan szaladt ki a pap. Kérkeztünk a határba, ott vártuk a végét a veszélynek.

1945. februárjában Szombathelyről át kellett mennünk Ausztriába, lovas kocsival. Kincstári ruhánkat hoztuk vissza, mert a magyar honvédség zsidókat adott át a németeknek. Az összeszedett zsidókkal pedig Ausztria és Magyarország közé lövész-árkokat és tankcsapdákat ásattak. 1945. március 20. körül volt, amikor közeledett a front, és mi két front közé szorultunk. A Papp Lajos atyafit és a Móczár atyafit Szombathelyen hagytuk, a Csizmánszki János, Gumbér István, Szabó Imre és én az erdőben voltunk, így lőttek keresztül a fejünk felett a németek és az oroszok. Emlékszem rá, nekem a kenyérzsákom tele volt száraz kolbásszal és szalonnával, mert a GH (Gazdasági Hivatal) kocsija is ott volt velünk az erdőben. Az vitte az élelmet, aki akarta, mert ott már semminek sem volt gazdája.

Ez tartott négyünknek egy hétig. Velünk volt a GH tiszt is. A század pénze is ott volt. Kinyitotta a tiszt a kasszát, kivette belőle a kispárnáját, utána becsukta a kasszát, és ott hagytuk az erdőben. A GH tiszt csak sírt és sírt. Megkérdeztem tőle, miért sír. Fogságba esünk nemsokára, mondta, és kivisznek bennünket Szibériába. Az oroszok már keresztülhaladtak az erdőn is, de minket nem vettek észre az előrenyomulók. Az erdőben sokan voltak már összegyűlve, különféle alakulatok, akik teljesen szétszéledtek a csapattesttől, mindenki arra ment, amerre akart. Ott voltak velünk a jehovisták is. Nem győztük már várni, hogy mi lesz velünk. Elfogyott az élelem és víz sem volt. Az egyik tizedes vállalkozott másodmagával arra, hogy jelentkezik az oroszoknál a német határszélen, Ónodon, mert ez volt a legközelebb hozzánk. El is érkeztek oda szerencsésen, találkoztak az orosz tisztekkel, és elmondták, hogy megadjuk magunkat, nincs senkinél fegyver, otthagytuk az erdőben. Jöttek is nemsokára vissza mind a ketten egy hosszú karddal, és egy fehér ruhával. Láttuk, hogy a tizedesnek le van szakítva minden csillag, ami a ruháján volt. Elmondták nekünk, hogy az oroszok szakították le. A kardot és a fehér ruhát azért adták, hogy ő menjen előre a fenntartott karddal és a hegyére tűzött fehér ruhával, ez lesz a jel, hogy mi jövünk, és nem fognak bennünket bántani. Még azt is elmondták neki, hogyha ki nem jövünk azonnal, végigfésülik az erdőt aknavetővel. Meg is érkeztünk Ónodra, a határszélre, és fogadtak bennünket az oroszok, kétfelől pisztolyokkal. Majd átmotoztak bennünket, hogy nincs-e nálunk fegyver. Itt összegyűjtöttek kétezer foglyot és gyalog kísérték Székesfehérvárra. Két öreg orosz katona kísért bennünket, az egyik elől, a másik hátul. Ők azt mondták, hogy azért jönnek velünk, hogy átadjanak a magyar parancsnokságnak. El is érkeztünk Székesfehérvárra, ahol 70.000 fogoly volt összegyűlve, németekkel vegyesen. Amikor közel érkeztünk a tábor kapujához és megláttuk, hogy a vagon ablakai tüskés dróttal be vannak szögelve - nem jót sejtettünk. Százasával állítottak össze bennünket a kapu előtt, Ahogy ott várakoztunk, mellettünk volt a kút. Egy ember kilépett a sorból, hogy vizet merít az edénybe, és mikor megmerítette az edényt, hirtelen visszalépett a sorba. Az orosz őr észrevette, hogy a sorba lépett egy ember. Azt hitte, hogy nem oda tartozik, csak vizet akar adni a foglyoknak. Ez az ember mondta az őrnek, hogy ő a sorból lépett ki, ide tartozik. Az orosz őr

nem akarta elhinni, el akarta zavarni, hogy menjen innen. Végül megértette az ör, hogy közénk tartozik. Utána kapcsolt az illető, hogy milyen könnyen megszabadulhatott volna a fogságtól, de így ő is kikerült velünk együtt Sztálingrádba. Emlékszem arra, hogy a Csizmánszki János atyafi szolt, lépünk ki a sorból és tűnjünk el. Nem mertünk rá vállalkozni, mert körül voltunk véve katonákkal. Egyszer keressük a Csizmánszki atyafit, nem látjuk sehol - eltűnt. Ő jól tudott oroszul, mert szlovák ajkú volt. A testvérek közül most már csak hárman voltunk. Mi bekerültünk a többi fogollyal a kapun belül. Azt kérdeztük a többi fogolytól, akik már bent voltak a lágerban: maguk kicsodák? Foglyok? Felelték: nem, hanem fácánok! Megértettünk ebből mindent, hogy ők épp úgy jártak, mint mi. Ott bent a lágerben találkoztunk nagybátyámmal, Papp Károllyal. Két hétig voltunk ott. A földön aludtunk, a fejbánkossal kézzel összehúzott por volt. Közben kor szerint osztályoztak bennünket, az idősebbeket külön. A nagybátyám is az idősebbek korosztályába esett, őket kivitték Kis-Ázsiába, Örményországba. Az Ararát hegy 46 km-re volt hozzájuk. Mi pedig, fiatalok, kikerültünk Sztálingrádba. Egy hónapig vittek bennünket, először vonattal Románián keresztül. Bukarestben egy kis időt töltöttünk, majd mentünk tovább a Fekete-tenger irányába. Az egyik vagon alját felszedték a foglyok menetközben, egyenként leereszkedtek és elszöktek. Csak a nagy lövöldözésre lettünk figyelmesek. Elérkeztünk a Fekete-tenger kikötővárosába, Konstancába. Itt két oldalt oszlopban álló őrség között mentünk fel a nagy tengeri hajóra. Ezen a hajón 3.000 fogoly volt. Elindult a hajó velünk Kelet irányába. Négy nap és négy éjjelen keresztül mentünk a tengeren. Egy sapka szárított kenyeret kaptunk fejenként és 60 dkg friss kenyeret. Még külön 7 szem savanyú cukorkát azért, hogy amikor szédülés fog el bennünket, mindig beveszünk egy szemet. Jól emlékszem rá, hogy egyszerre bevettük mindet. Már nem láttuk a földet, csak az eget és a vizet. Jöttek utánunk a sirályok és a nagy halak. Négyesével, ötösével kísérték a nagy hajót mindkét oldalról. Hárman atyafiak mindig együtt voltunk, együtt aludtunk a fedélzeten. Történt egyszer éjszakának idején, hogy olyan nagy hullám volt a tenger közepén, hogy a hajó fedélzetére a víz felcsapódott a takaróra. Leráztuk a vizet, de tovább nem mertünk aludni, féltünk, hogy elmerülünk. A foglyoknak a fedélzet kiváratán volt elhelyezve a WC. Két gerenda és két feszítő-tartóvas tartotta, amibe kapaszkodtunk. Egy ember innen csúszott bele a tengerbe éjjel örökre. Egy kiáltás hallatszott még, hogy Segítség!! de mire odamentek az oroszok, már menthetetlen volt, a nagy halak elnyelték. A nagy halakat csak akkor lehetett látni jól, mikor a hullámteknőbe érkeztek. A hullámok magassága kb. 4-5 m lehetett. A tenger közepén járhattunk, 1945. május 10-én, amikor arra lettünk figyelmesek, hogy nagy lövöldözés és díszlövés hallatszottak és látszottak a hajóról a vízbe. Mi lehet ez? - kérdeztük egymástól. Megtudtuk rövidesen, hogy ekkor lett vége a háborúnak. Örömben lövöldöztek az oroszok és kiáltották: "vojna kaput".

Vártuk, hogy mikor fordul velünk vissza a hajó, de hiába vártuk, nem fordult vissza, mert amikor befejeződik egy háború, akkor már nem szoktak foglyokat szállítani. Közben nagyon megszomjaztunk a tengeren, de nem volt víz. A tenger vize sós, de nincs is mivel meríteni, mert igen magas a hajó oldala. Kitaláltuk, hogy van nekünk kulacsunk, összekötöttünk 5-6 derékszíjat, és így próbáltunk volna meríteni egy kis tengervizet. De a nagy hullám mindig felcsapdosta azt a kis edényt. Nem tudott megmerülni. Annyi ugyan volt benne, hogy meg tudtuk kóstolni a tenger vizét. Nagyon sós volt, nem lehetett volna belőle sokat inni. A hajó 25-30 km-es sebességgel mehetett, mindig keleti irányba. Úgy látszott a napkelte a tengeren, mintha magasról kelt volna fel, nem pedig vízszintes irányba. A hajó is úgy látszott, mintha felfelé ment volna a víz-hegyre. Azt is megállapítottuk, hogy miért látszott úgy, azért, mert olyan a tenger vize, mint egy csepp víz az asztalon, vagyis domború.

Negyedik nap délelőtt 10 óra lehetett a tengeren, amikor látszott az ég alján valami sötétség, de csak távolról. Az már a föld volt valóban, Nagy-Oroszország másik tengerpartja, Novoroszki tengeri kikötőváros. Nagyon éhesek voltunk, mikor kikötöttünk a hajóval, és ott mindjárt főztek is részünkre lencsét. Ott voltunk reggelig, majd másnap vittek bennünket tovább vonattal. Akkor tudtuk meg, hogy Sztálingrádba visznek. Teljes két napig vittek. A két nap alatt nem lehetett látni egy falut sem, csak a vasút mentén hófogókat és gyönyörű árvalány-haj mezőt. Egyszer csak érkezett velünk a vonat egy nagy hegyhez. A hegy alatt alagút vezetett tovább, melyben húsz percig mentünk. Itt előre figyelmeztettek bennünket az oroszok, hogy mindenki készítsen vizes

zsebkendőt és tegyük a szánkhoz-orrunkhoz, mert az alagút begázosodik a mozdony füstjétől. Beérkeztünk az alagút belsejébe, valósággal ömlött a vagon tetejére a víz, mintha vödörrel öntötték volna. A hegy belsejéből egy forrás ömlött. Csupa víz lett minden, de egyszerre világos lett. Amikor kikerestünk az alagútból, látjuk, hogy ott van egy épület. Kolhoz lehetett, mert nagyon magasan volt felhalmozva a napraforgómag a földön. Megérkeztünk Sztálingrádba, kiszállunk a vagonból, gyűrött ruhában, piszkosan. Megmutatták Sztálingrád városát, csak romvárost lehetett látni. Azt mondták az oroszok: nem mentek addig haza, míg fel nem építitek, mert ti tettétek tönkre. Mondtuk nekik: mi még a táján se voltunk soha. Kiáltották: nem számít, csak ti voltatok! Amikor megkérdeztük az oroszoktól, hogy Sztálingrád milyen nagy város lehet, azt mondták, negyven kilométer hosszú és két kilométer széles. A város a Volgának az egyik oldalán fekszik.

Itt kijártunk dolgozni télen is, nyáron is. A tél októbertől májusig tartott, emlékszem mínusz negyven celsius fok volt a leghidegebb. Ez olyan rettenetes volt, hogy alig lehetett kibírni. Amikor az ember szemgolyója is fázik, akkor nagyon hideg van. Az volt a jó, hogy vattaruhánk volt, így mentünk ki dolgozni. Mínusz 40 Celsius fok hidegben már nem lehetett dolgozni rendesen, csak ugráltunk és állandóan mozgottunk. Minden órahossza elteltével volt 15-20 perces pihenés a melegebben.

A Volgán is dolgoztunk, a hajóból sót raktunk szállítószalagra vagy éppen fát. Emlékszem, hálálkodtunk, amikor egy picit megenyhült az idő. Igaz, hogy ropogott a hó a lábunk alatt akkor is, amint mentünk a munkahelyre, de nem volt olyan rettenetes marós hideg, mint például előző nap. Megkérdeztük az oroszoktól: most hány fok hideg lehet? Azt mondták, hogy mínusz 26 Celsius fok. Nagyon örültünk, hogy végre megenyhült. Mínusz 40 Celsius csak két-három napig volt, de egy pár nap múlva újra ismétlődött. Első évben megfagyott néhányunknak a lába ujjá. Három hónap után tudott csak begyógyulni, azért mert este megmelegedett, reggel pedig, amikor mentünk a munkába, újra kihűlt és így nehezen tudott gyógyulni. Időközben megtudtuk, hogy Kovács Károly, Wintestein Emil, Osztermájer Lajos és Kurucz Mózes atyafiak is ott vannak Sztálingrádban, valamelyik lágerban, de nem találkoztunk velük.

A láger kint volt a hegyoldalon, a barakkok félig a földbe voltak beásva. Németek, magyarok, románok és lengyelek voltak benne. Volt egy japán is, aki szakács volt. Őneki csak rizs kellett. Nagyon vágytunk már haza. Vajon mikor jön el az az idő, hogy megszabadulhatnánk a fogságból? A foglyoknak már reménységük is elfogyott. Ha nem lett volna kapcsolat a Jó Istennel, nekem is elfogyott volna minden reménységem. Sokszor elgondolkoztam azon, hogy eljön-e egyszer az az idő, hogy valóban megszabadulhatok innen. Mindig kerestem a szabadulásra való lehetőséget. Találtam is három lehetőséget, és ez kimondhatatlan örömet és vigaszt adott, könnyebb volt a fogság. Mind a három lehetőség örömet és vigaszt adott, mert mindig jó reménységben voltam és nem adtam át magam a felettébb való búslakodásnak. Sokszor kimentem az erdőbe a Volga-szigetre, imádkozni. Ott a szigeten egy ór őrözött bennünket, 1946 nyarán három hónapig. Itt a Volgának három ágazata volt, ez volt az a sziget, ahol dolgoztunk. 24-en voltunk kint fűvet kaszálni. Sátorban aludtunk, és az őr, aki velünk volt, 40 éves körül lehetett. Szerette a magyarokat. Vasárnap nem kellett dolgozni. Ott a szigeten lehetett halászni. Gyümölcs csak galagonya bogyó volt, de ez is jó volt. Itt mondom el az első lehetőséget, ami a szabadulásra nézve nekem jó reményt adott. Ott az erdőben egy nagy fa tövében leborultam imádkozni, és kértem a Jó Istent, hogy hozza el számomra azt az időt, hogy valóban megszabadulhassak a fogságból. Kértem, hogy nyisson utat a szabadulásra. Hittem, hogy eljön egyszer az idő, hogy haza fognak vinni, és 5 év után újra megláthatom szüleimet és testvéreimet. De ha ez mégsem következik be, a következő lehetőségre gondoltam: hogy az innen való szabadulásra az is biztos esély lesz, ha itt kell is meghalni. Akkor is szabadulás lesz részemre, mert gondoltam azt, hogy a lélek majd találkozik a Jó Isten országában. Igaz, hogy a testem itt marad, és eltemetik itt a hegyoldalon, de oly mindegy, hogy 3000 km-re van a földi hazámtól, csak lélekben lehessenek kész, és majd ott fent találkozunk, ha hívek leszünk. De innen biztos, hogy megszabadulok. Ez adott vigaszt mindig. A harmadik lehetőség az volt, hogyha nem következne be a halál itt számomra, az Úr Jézusnak eljövetele is mindenkor közel van, amikor véget vet mindennek. De innen biztos, hogy megszabadulok. Ezek

adtak vigaszt szívemnek, és így könnyebb volt a távollét. A többi szegény fogolytársam nem így kereste a szabadulásban való reménységet, hanem másképp, amelyet ismertetni kívánok:

Történt, hogy 1946 őszén Sztálingrád környékén lévő lágerekből összeszedték a beteg foglyokat, és a legközelebbi szerelvényel hazaszállították Magyarországra. Igen ám, de ennek híre ment a lágerekben az egészséges foglyok között. Ezek azon gondolkodtak, hogyan lehetne beteggé tenni magukat, hogy ők is előbb hazamehessenek. Sikerült is nekik beteggé tenni magukat, de az a terv, hogy mielőbb hazamehessenek, nem sikerült. Ugyanis felfigyeltek az oroszok, és keresték az okát annak, hogy egyszerre ilyen hirtelen százasaival betegegnek meg az emberek. Hamar rájöttek erre, mert mindig akadt az emberek között áruló. Beszüntették a szállítást, csak kórházi gyógykezelést kaptak. Volt, aki túlélte, de sok ember ráfizetett az ilyen okoskodásra. Mit tettek a betegség előidézésére? Volt, aki sok sót evett, és az ilyen nagyon feldagadt, mert sok vizet ivott rá és lázas lett. Volt, aki dohányt evett, és az ilyent a sárgaság fogta el. Volt, aki szappant evett, hogy nagyfokú hasmenést idézzen elő. Volt, aki vöröshagymát evett, hogy gyomorvérzése legyen, és azt higgyék róla, hogy vérhasban szenved.

Voltunk egyszer jeget vágni a Volgán. Emlékszem rá, egy méter vastag jégtáblákat vagdostunk nagy kockára és úgy gyűjtöttük össze a föld-pincébe. Nyáron ezt használták fel hűtésre. A Volgán nincs híd, mert széles és nagyon gyors folyású. A folyót télen egészen tavaszig útnak is használják, és azon közlekednek, mert a vastag jégtábla tavaszig is megbírja a forgalmat hosszában is, keresztben is. Nyáron is dolgoztunk a Volgán. Hajókirakáson voltunk egyszer mi magyarok és németek. Az uszályon préselt szénabála volt. Egyforma súly volt a két uszályon. Azt mondták a nacsalnokok, hogy aki előbb kiüríti az uszályt, az előbb bemegy a lágerbe. Erre azt mondták a magyarok maguk között: fiúk, mutassuk meg, hogy magyarok vagyunk! A magyarok nagy lendülettel neki is álltak a munkának, a németek meg egészen nyugodtan és lassan dolgoztak. A magyarok több mint a felét már kihordták a szénabálának, a németeknek még alig látszott, mit hordtak ki. Egyszer azt mondják a németek a magyaroknak: lassan kamerád, lassan, mert 5 év van még hátra a fogságból. Meg is mutatták a magyarok, hogy magyarok, mert kiürítették az uszályt. A németeknek még a fele is benne volt. Amikor készen lettek a magyarok a munkával, jelentkeztek, hogy készen van. A nacsalnik azt mondta: Igen? Készen van? Akkor most segítsetek a németeknek. A németek csak kinevették a magyarokat, a magyarok viszont haragudtak. Voltunk egy kolhozban is, amikor májusban ültettük a paradicsompalántát. Ez öntözéses ültetvény volt. Olyan nagy tábla volt, hogy nem lehetett látni a végét. Amikor pedig eljött a paradicsomerés ideje, leszedtük az érett és édes paradicsomot, az első kötést. Ott hűvösebb az éghajlat és ezért egy vagy két kötés tud megérni csak, a többi pedig zölden marad. Ezt a rengeteg zölden maradt paradicsomot is tudják értékesíteni úgy, hogy először is kihordják a paradicsomföldre a rengeteg üres hordót, sorba rakják egymás után, és beleteszik ott helyben rétegenként a paradicsomot. Egy sor paradicsom, egy sor só. Amikor tele vannak, autóval összeszedik, raktárba szállítják, ez télen igen jó csemege. Sztálingrádi emberek azt mondják, hogy önáluk a legfőbb eledel a hal, káposzta és köles-kása, de főképpen a füstölt hal. Oroszország nagyon gazdag nyersanyagban, sok érc és ólom áll rendelkezésükre. Vannak olyan területei, amit még nem műveltek. Ott kalászos búzát nem láttunk, csak kalász nélkülit. Egyszer láttunk egy számunkra igen érdekes dolgot: púpos tevével ekekapálták a kukoricát. Látták az oroszok, hogy nagyon nézzük ezt a műveletet, és azt mondták nekünk: látjátok? Ez a ruszki tank. Ezt étlen-szomjan lehet esőben és sárban mindenre használni.

Közben teltek az évek. Ötödik éve, hogy távol vagyok a szülői háztól, és a második év is eltelt már itt Oroszországban. Nagyon vágytunk már haza. Azt kérdeztük fogvatartóinktól: mikor mehetünk már haza? Ők mindig készen voltak a válasszal. Azt mondták: szkora - szkora. Mit jelent ez? - kérdeztük. Azt mondták: hamar-hamar. Mennyi az a hamar? Pjáty god, - vagyis öt év. Nem lehet addig titeket hazaengedni, amíg nem lesz rend nálatok Magyarországon. Hát mi újság Magyarországon? - kérdeztük. Nagy Ferenc hűtlen lett hazájához. Kiment külföldre, és ott maradt. Először én Z Nagy Ferencre gondoltam, de nem ő volt. Azt mondták tovább, hogy Rákosiék most rendezik a foglyok kérdését. Ki az a Rákosi? - kérdeztük. Magyarországon ő a kommunista párt titkára. Mi a Szabó Imrével azonban a Jó Istenben bízunk, és Ötöle vártunk szabadulást. Volt egy kis Bibliám, az adott sokszor vigaszt nekünk, amit haza is hoztam, még ma is megvan. Ez nem az a

Biblia, amit Belgrádból kaptunk, az eltűnt. Ezt a meglévő Bibliát a földön találtam. Amikor Székesfehérvárra kísérték az oroszok, menetelés közben pillantottam meg a sárban. Azonnal felkaptam, mert megláttam a "Máté evangélium" feliratát. A Fekete-tenger partján olvastam belőle, és jegyzékül beletettem egy tippanszálát. Így hoztam haza, de most az utolsó években a jegyzék eltűnt.

Útban hazafelé

Egyszer látjuk, hogy megindul a fogolyszállítás hazafelé. Először a finneket, majd a románokat, lengyeleket utána minket, magyarokat vittek, utoljára maradtak a németek. Szép nyári nap volt, 1947. május 4-e lehetett, úgy emlékszem, amikor végeztünk a munkával, lefeküdtünk a barakkban. Alighogy elaludtunk, bejött a barakkba egy német, aki éppen ügyeletes szolgálatban volt. Ébresztőt csinált, és hangosan mondja: "alle Ungarn auf stéhen!", ami azt jelenti: összes magyar fölkelni és sorakozó az udvaron! Amikor az elhangzott, mi, magyarok úgy ugrottunk ki az ágyból, mintha zsinórral lettünk volna összekötve. Pillanatok alatt felöltöztünk, és kimentünk az udvarra. Sorban állva vártuk a tisztet, hogy vajon mi lesz most. Csak nem hazamegyünk? Egyszer csak megérkezett az orosz tiszt, aki főhadnagyi rangban volt. Elővette az aktákat. Mellette állt egy tolmács, akinek az volt a feladata, hogy továbbítsa nekünk azt, amit a tiszt olvas és mond. Izgatottan vártuk, hogy mit fog mondani?! Ekkor mondta a tiszt: akiknek a nevét most felolvasom, azok álljanak félre. Nagyon nehezen lehetett érteni a neveket, mert a kiejtés nem volt egészen tiszta, ahogy ő oroszul olvasta. Gondoltam, ha egy kicsit is hasonlít a nevem a kiejtésben, azonnal szólok. Nagyon megjegyeztem, hogy kilencedik voltam, amikor szólított. Egészen jól meg lehetett érteni a nevem. Körülbelül a közepén járhatott, amikor befejezte az olvasást. Közölte velünk, akiknek a nevét külön olvasta, egy vagy két napon belül haza fogunk menni Magyarországra. Úgy éreztem akkor, amint visszatekintettem, hogy nem is volt olyan hosszú a fogság. Pedig hosszú volt, de közöttünk, akik külön álltunk, olyan volt az öröm, hogy azt elmondani nem tudom. A többi magyar, aki nem volt benne a névsorban, nagyon szomorú volt. Azt mondta nekik az orosz tiszt: ne búsuljatok, ti is haza fogtok menni egy vagy két hét múlva. Néhány óra múlva újra sorba állítottak bennünket, és ruhát kaptunk. Emlékszem, nekem német nadrág és német sapka jutott. A köpeny, a cipő és a gimnasztorka orosz volt. Amikor átvizsgáltak bennünket, az orosz tiszt azt mondta nekünk: jelentkezzen, aki itt akar maradni Oroszországban! Azonnal megkapja az állampolgárságot, mehet dolgozni, ahova akar. Meg is nőülhet: Várta - várta, de nem állt ki senki sem. Na nem baj, mondta ő, megérti, hogy mindenki csak vágyik haza. A Gumbér István és a Szabó Imre atyafiak még ott maradtak, mert szükség volt rájuk. Imre a cipésműhelyben dolgozott tovább. Elköszöntünk azoktól, akik ott maradtak. Megcsókoltuk egymást és úgy sírtak, akik ott maradtak, hogy alig tudták abbahagyni. Amikor mi elindultunk az állomáshoz, zeneszóval kísérték ki bennünket. Beszálltunk a vagonba. Az emberek azt beszéltek egymás között nagy örömmel, hogy senkire sem haragszanak, mindenkinek meg tudnak bocsátani. Azt mondták még, hogy ha hazaérnek, első lesz, hogy megcsókolják a magyar földet, és elmennek a templomba.

Ment velünk a vonat éjjel és nappal, különböző gondolatok, tervek és beszélgetések hangzottak el. Majd elérkeztünk Máramarosszigetre, Romániába, a foksági lágerbe. Egy pár napot töltöttünk ott, itt átvizsgáltak bennünket, hogy nincs-e köztünk SS-katona. Le kellett vetkőzni derékig, és keresték az "SS" tetoválást. Majd közben megmutatták, hogy melyik szerelvénybe szállunk be, amely visz bennünket tovább Magyarország felé. Rá volt írva a szerelvényre, hogy Rákosinak köszönhetjük hazajövetelünket, minden vagonon volt egy-egy betű.

Végre megérkeztünk Debrecenbe, ahova 1942-ben bevonultam. Megkaptuk az 5 Ft gyorssegélyt, a hadifogoly igazolványt, és még az este elindult mindenki oda, ahová tartozik.

1947. június 7.

A vonat megállt a dévaványai állomáson. Ott vártak már a szüleim, testvéreim és az ismerősök. Mert a rádió is bemondta a neveket előre, hogy kik fognak érkezni. Az állomáson üdvözölt bennünket még a községbe kiküldött Hadifogoly Bajtársak Szövetségének elnöke.

Édesapám fogadott először, amikor leléptem a vonat lépcsőjéről. Átöleltük egymást, de egy szót sem tudtunk szólni. Egyszer megszólalt: hazajöttél fiam? Honnan jöttél? Sztálingrádból jövök édesapám! Édesanyám és testvéreim is hasonlóképpen fogadtak. Majd felültettek egy lovas kocsira, és vittek haza. Sok mindent kérdeztek, de én azt sem tudtam, hogy mit és kinek feleljek. A testvéreimet is alig ismertem meg, olyan nagyot nőttek és annyit változtak. Emlékszem, csütörtöki nap volt, amikor hazaérkeztem. Átöltöztem volna a régi saját ruhámba, de nem tudtam felvenni. Másik ruhát kellett venni. Eljött a szép vasárnap, és elmentünk a gyülekezetbe. Z. Nagy Ferenc atyafi, a dévaványai egyházközség tanítója. A 2. toldalék énekkel kezdődött az Istentisztelet: Mikor az Úr Sion foglyait meghozná... , majd a 126. zsoltárból az erre vonatkozó rész volt felolvasva.

Még kívánom feljegyezni, hogy amikor hazaérkeztem a fogságból, pár hónap múlva vendégségbe mentünk többek között Körösladányba. A vonaton találkoztam, vagyis felismertem Hegedűs tizedest, aki 1942-ben a Böszörményi laktanyában ültetett. Rendőrházban volt. Ott állt a vonatban és valakivel beszélgetett. Ő nem ismert meg. Odamentem hozzá, köszöntem, majd ezt mondtam neki: bocsánatot kérek, hogy megszólítom. Tessék mondani, önt véletlenül nem Hegedűsnek hívják? Rám nézett: igen, az vagyok, válaszolta. Kérdeztem: ismer-e engem? Nem - felelte. Mondtam neki: én vagyok az, akivel találkozott Debrecenben a Böszörményi úti laktanyában. Én vagyok az, aki nem fogadtam el a fegyvert, és a löpádon én feküdtem, akinek azt mondták: nem akarsz betörni, te hazaáruló kommunista? Azonnal felismert és emlékezett rá. Ezután azonban úgy eltűnt, hogy még nyomát sem lehetett látni. Elgondolkoztam rajta, hogy nem mert a szemembe nézni, mert félt, és eszébe jutott neki, hogy akkor mit tett. De amikor hatalmon vannak az ilyen emberek, nem tudnak megérintők és tárgyilagosak lenni.

A jó Istennek legyen hála az Ő gondviseléséért. A történetet csak tanulságért írtam le, mert: "Az Úr csodásan működik..."

"Mert megszabadítottad az én lelkem a halálból és lábaimat az eséstől, hogy szüntelen járjak előtted Isten, az élőknek világosságokban." (Zsoltár: 56:14.)

Budapest. 1969. február 20.